

REZYUME. Amudaryo deltasi landshaftlarining hududlarda meliorativ holatining murakkablik darajalarining ma'lum qismi kollektor havzalarining ichki tuzilishi bilan bog'langan bo'lsa, sug'orilmaydigan hududlarda esa kichik deltalarning strukturaviy yaxlitligi bilan bog'langandir. Bu yerda shuni alohida ta'kidlash lozimki, tuproqlar meliorativ holatining o'zgarishida kichik deltalardagi oqimlarning yo'nalishi bilan bir qatorda balandlik va pastliklarning o'zaro munosabati ham muhim ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. Определенная часть сложности мелиоративного состояния ландшафтов дельты Амударьи в регионах связана с внутренней структурой коллекторных бассейнов, а на неорошаемых территориях – со структурной целостностью малых дельт. При этом следует отметить, что в изменении мелиоративного состояния почв, наряду с направлением потоков в малых дельтах, важное значение имеет также соотношение высот и понижений.

SUMMARY. A certain part of the complexity level of land reclamation of the Amudarya delta landscapes in the regions is connected with the internal structure of the collector basins, while in non-irrigated areas it is connected with the structural integrity of small deltas. Here, it should be emphasized that in the change of land reclamation, along with the direction of streams in small deltas, the relationship is also important between elevations and lowlands.

ÓZBEKSTANDA EKONOMIKALÍQ HÁM SOCIAL-GEOGRAFIYALÍQ IZERTLEWLERDÍN TIYKARGÍ BAĞDARLARÍ HÁM ZAMANAGÓY RAWAJLANÍW TENDENCIYALARÍ

Sh.B.Qurbonov – *geografiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Chirchiq mámleketlik pedagogikalıq universiteti

K.K.Kaipov – *tayanish doktorant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, geografik tadqiqotlar, asosiy yo'nalishlar, ijtimoiy geografiya, tadqiqotlar, rivojlanish tendentsiyalari, sanoat geografiyasi, qishloq xo'jaligi geografiyasi, nazariyalar.

Ключевые слова: экономическая и социальная география, географические исследования, основные направления, социальная география, исследования, тенденции развития, промышленная география, сельскохозяйственная география, теории.

Key words: economic and social geography, geographical research, main directions, social geography, research, development trends, industrial geography, agricultural geography, theories.

Kirisiw. Ekonomikalıq hám sociallıq geografiya pánı basqa pánler qatarında óz ornı, abırayı, ilimiy hám ámeliy áhmiyetine iye. Bul pán aymaqlardıń funkciyası, ne menen shuǵıllanıwı, hár bir aymaqtıń ekonomikalıq sıyımlılıǵı hám qanıgelesiwi, xalıqtıń sociallıq turmısındaǵı geografiyalıq ayırmasılıqlardı úyrenedi. Sonıń menen birge, bul pán orınlardıń geografiyalıq ózgesheligi hám sapası, ekonomikalıq hám sociallıq tarawlardıń aymaqlıq quramı hám sistemasın úyrenedi.

Ekonomikalıq hám sociallıq geografiyada ol yamasa bul hádiyse hám processlerdıń jaylasıwı, ogan tásir etiwshi geografiyalıq faktorlar, ekonomikanıń túrli tarmaqlarınıń aymaqlıq shólkemlestiriw nızamlıqları áhmiyetli esaplanadı.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları. Ózbekstanda ekonomikalıq hám sociallıq geografiyalıq izertlewlerdıń tiykargı baǵdarların anıqlaw, toparlastırıw hám de zamanagóy rawajlanıw tendenciýaların analizlew jumıstıń maqseti esaplanadı. Qoyılǵan maqsetke erisiw ushın tómendegi wazıypalar belgilendi: ekonomikalıq hám sociallıq geografiyanıń pán sıpatında qalıplesiwin úyreniw; pánniń ayrıqsha baǵdarları, olardıń rawajlanıwına úles qosqan ilimpazlardıń jumısları menen tanısıw; Ózbekstanda ekonomikalıq hám sociallıq geografiyanıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı, pánniń tarmaqlar quramın ajıratıw.

Talqılaw hám nátiyjeler. Adamzat jámiyetinde júz berip atırǵan sociallıq-ekonomikalıq waqıyalardıń waqıt dawamında úzliksiz ózgerip barıwı kópshilik pánlerdıń qalıplesiwi hám rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi. Atap aytqanda, jámiyetniń rawajlanıwı, óndiris kúshleriniń rawajlanıwı hám olardıń aymaqlar kóleminde jaylasıwındaǵı processler ekonomikalıq hám sociallıq geografiya pániniń izertlew sheńberine, onıń obykti hám predmetindegi ózgerislerge de alıp kelmekte. Sonlıqtan, onıń atalıwı ótken dáwirler dawamında hám túrli mámleketlerde hár qıylı túrde talqılanǵan. Máselen, túrli dáwirlerde "ekonomikalıq geografiya" dep dástúriy atalǵan

bul pán keyin ala social yamasa sociallıq geografiya, ekonomikalıq hám sociallıq geografiya, sociallıq-ekonomikalıq geografiya túrinde júrgizilgen bolsa, rawajlanǵan mámleketler, ásirese, Germaniya, Franciya, Ullı Britaniya, Yaponiya sıyaqlı mámleketlerde sociallıq, insan yamasa gumanitar geografiya dep te ataladı [1:6-7; 2:17]. Sonday-aq, házirgi kúnde Rossiya hám ayırım ĞMDA mámleketlerinde bolsa ol "Ekonomikalıq, sociallıq, siyasiy hám rekreaciya geografiyası" dep te júritiledi hám usı qanıgelik boyınsha dissertaciýalar qorǵaladı.

Bizge belgili, "Ekonomikalıq geografiya" túsiniǵın dáslep rus alımı M.V.Lomonosov 1760-jılı qollanǵan. Biraq, onıń pán sıpatında qalıplesiwi yaki pánniń birinshi anıqlamasın nemis alımı A.Veber XX ásirdeń baslarında (1909-jılı) bergen. Onıń pikirinshe, bul pán aymaqlardıń xojalıq iskerligi, máseleler menen shuǵıllanǵan [3:304-305; 4:251].

Ekonomikalıq geografiyanıń obykti dáslep belgili bir mámleket yaki rayonniń xojalıǵı hám xalqı, óndiris kúshleriniń jaylasıwınan ibarat bolǵan, keyin ala ol xojalıq hám xalıqtıń aymaqlıq quramı yaki sisteması, aymaqlıq-ekonomikalıq kompleksler (kompleksler) formasın aldı [1:5]. Bul pánniń táriypi de hár túrli "konceptiýalar" (rayonizaciya, aymaqlıq sistema hám aymaqlıq kompleksler) kózqarasınan hár qıylı keltiriledi. Ulıwma alǵanda, házirgi zaman ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası gárezsiz pán sıpatında túrli mámleket hám rayonlarda óndiris kúshleriniń rawajlanıwı hám jaylasıw ózgeshelikleri hám de insan tirishilik iskerligi hám turmıs táriziniń aymaqlıq táreplerin úyrenedi. Qısqasha aytqanda, onı jámiyet turmısı hám iskerligin aymaqlıq shólkemlestiriw haqqındaǵı pán dep táriyiplew múmkin. Keltirilgen anıqlama házirgi zaman kózqarasınan ekonomikalıq hám sociallıq geografiya pániniń tıp mánisin ózinde jamlegen halda, onı tolıq sáwlelendiredi.

Ekonomikalıq hám sociallıq geografiya (anıǵıraǵı, keń mániste sociallıq geografiya) 3 tiykargı bólim, yaǵnıy

ekonomikalıq geografiya, sociallıq-ekonomikalıq geografiya hám sociallıq geografıyadan quralıp, olardıń hár biriniń izertlew obyektı hám predmeti bar. Sonday-aq, sociallıq geografıyanıń 4-bólek blogı házirshe izertlew obyektı sıpatında úyrenilmegen áskeriy geografiya, limologiya, geokonfliktologiya, elektoral geografiya, hákimshilik-aymaqlıq dúzilisler geografıyası, etnosiyasiy geografiya hám basqalardı siyasiy geografiya óz ishine aladı [1:33].

Mámleketimizdiń gárezsizlikke erisiwi bul pánniń teoriyalıq táreplerine, obyektı, predmeti, maqset hám wazıypalarına ayrıqsha tásir kórsetti. Sonıń ishinde, óndiristi liberallastırıw, onıń tarmaqlar quramın diversifikaciyalaw hám modernizaciyalaw, dawam etip atırǵan jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisi sharayatında bul pánniń ámeliy áhmiyeti jáne de artpaқта. Bul baǵdarda respublikada qabıl etilgen mámleketlik baǵdarlamalar sheńberinde awıllıq jerlerdiń infrastrukturasın jaqsılaw, transport hám basqa da xızmet kórsetiw tarawların rawajlandırıw, zamanagóy turaq jay qurılısın alıp barıw sıyaqlı jumıslar ámelge asırılǵan bolsa, xalıqtıń bántligin arttırıw, jeke isbilermenlikti qollap-quwatlaw, fermerlikti joqarı dárejede shólkemlestiriwde "Kishi biznes hám jeke isbilermenlik" mámleketlik baǵdarlaması úlken mazmunǵa iye bolmaқта. Házirgi waqıtta respublikamız sanaat potencialın arttırıw, onıń aymaqlıq quramın jetilistiriw, ásirese, qayta islew kárxanaların shólkemlestiriw imkaniyatları joqarı bolǵan awıllıq jerlerge sanaatı alıp kiriw, xojalıq tarmaqların zamanagóylestiriw hár bir aymaqtıń ózine tán investiciya ortalıǵı hám infrastruktura sistemasın qalıplestiriw de tikkeley bul pánniń ámeliy táreplerin jáne de arttıradı. Xalıqtıń turmıs dárejesin jaqsılaw, bilimlendiriw, xalıqtıń salamatlıǵın jaqsılawǵa qaratılǵan ilajlar bar, olar tikkeley sociallıq geografıyalıq izertlewlerdiń ámeliy táreplerin kúsheytedi.

Dáslep ulıwma geografiya pániniń strukturalıq dúzilisi "tábiyat, xalıq, xojalıq" úshligine sáykes túrde tábiyyıy geografiya, xalıq geografıyası hám xojalıq yaqı ekonomikalıq geografiya formasında óz aldına bolıwı haqqında pikirler bildirilgen, biraq N.N.Baranskiydiń xalıqsız xojalıq bolmaytuǵınlıǵı, tábiyattıń da insan ushın kerek ekenligi haqqındaǵı qatań pikirleri, onıń eki tiykarǵı bóliminen, yaǵnıy tábiyyıy hám ekonomikalıq (keyin ala sociallıq) geografiya bolıwına alıp kelgenligin atap ótiw kerek [6].

Usı jerde ekonomikalıq hám sociallıq geografiya pániniń tariyxıy dereklerin bir, álbette, tábiyyıy geografiya esaplanatuǵın atap ótiw kerek. Sebebi, ekonomikalıq geografıyanıń dáslepki baǵdarları – awıl xojalıǵı, atap aytqanda diyqansılıqtan sharwashılıqtıń ajralıp shıǵıwı hám ásirese, suwǵarmalı diyqansılıqtıń rawajlanıwı tikkeley tábiyyıy geografıyalıq faktorlar, yaǵnıy orınıń topraq, temperatura, ıǵallıq kórsetkishleri tásirinde júzege kelgen. Keyin ala ekonomikalıq geografiya pániniń ayırım tarmaqlarınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwında inglis ekonomist alımı U.Petti hám nemec ilimpazı G.Axenvaldıń statistikası, nemec alımları I.Tyunen, A.Veber, V.Kristaller hám A.Lyosh sıyaqlılar tárepinen islep shıǵılǵan shtandort (shtandort-jaylastırıw, qolaylı orın sıyaqlı mánilerdi bildirgen) ideyaları da ayrıqsha orın tutadı. Atap aytqanda, sociallıq miynet bólistirilwiniń dáslepki formalarınan biri bolǵan awıl xojalıǵı tarmaqların jaqlastırıw máseleleri boyınsha I.G.Tyunen óziniń qala átirapında awıl xojalıǵı tarmaqlarınıń jaqlasıw sisteması yamasa aymaqlıq kompleksin jaratadı.

Hár bir pándi, onıń ayrıqsha tarawların payda bolıwı,

rawajlanıwında ishki hám sırtqı faktorlar, sol dáwirdegi siyasiy, ekonomikalıq, sociallıq jaǵday úlken tásir kórsetetuǵın atap ótiw kerek. Mámleketimiz aymaǵında da dáslep hákimshilik aymaqlıq bóliniwdegi ózgerisler, yaǵnıy xanlıqlardıń saplastırılıwı, sońınan urıstan keyingi awır ahwalǵa túsip qalǵan xalıq xojalıǵın kóteriw maqsetinde awıl xojalıǵına itibar kúsheytilgen. Bul bolsa, ekonomikalıq geografıyanıń awıl xojalıǵı baǵdarınıń ádewir jedellesiwine alıp kelgen. Sol sebepli, awıl xojalıǵı geografıyası respublikamızda ekonomikalıq geografiya pániniń qalıplesiwinde áhmiyetli orınǵa iye. Bul baǵdarda dáslepki dáwirlerde V.M.Chetirkin, G.M.Cherdancev, A.N.Rakitnikov, K.I.Lapkin, N.G.Sapenko, N.V.Smirnov hám basqalardıń xızmetleri úlken bolǵan. Jergilikli millet wákıllerinen jetisip shıqqan ekonomikalıq geograf, professor Z.M.Akramovtıń tiykarǵı ilimiy baǵdarı da awıl xojalıǵı geografıyası, yaǵnıy agrogeografıyalıq izertlewlerge qaratılǵan. Keyin ala Q.Abirqulov, M.Yusupov, R.Hodiyev, T.Egamberdiev, S.Saidkarimov, K.Qurbonov, O.Abdullaev, Y.Ahmadaliev, A.Rwziev, R.Usmonov, S.Boqiyev, A.Xolmirzaev, K.Gadoev, S.Avezov hám basqalar usı baǵdarda ilimiy jumıslar alıp bargan.

Ekonomikalıq geografiya sistemasında sanaat geografıyası da ayrıqsha orınǵa iye. Sebebi, mámleket ekonomikasınıń potencialı, qúdireti, bárinen burın, onıń sanaat óndirisi rawajlanǵanlıǵı menen belgilenedi. Sanaat bolsa, óz gezeginde, qalalardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı, urbanizaciya, transport tarmaǵınıń payda bolıwında tiykar bolıp xızmet etedi. Eger awıl xojalıǵı geografıyası ekonomikalıq geografıyanı tábiyyıy geografıyaǵa jaqlılastırsa, sanaat geografıyası bolsa ekonomikaǵa, anıǵıraq aymaqlıq ekonomika menen birge turadı.

Joqarıda tán alınǵanıday, hár bir pánniń payda bolıwı hám rawajlanıwında onda jaratılǵan ideyalar áhmiyetli mazmunǵa iye. Sanaat geografıyasınıń tiykarın salıwshısı, sózsiz, A.Veber esaplanadı. Ol sanaat shtandortı haqqında ilimiy izleniwler júrgizedi, óziniń itibarın sanaat óndirisin jaqlastırıwǵa tásir etiwshi faktorlarǵa qaratadı hám faktorlardıń tásir kúshine qarap toparlaydı, sheshiwshi faktordı anıqlaydı [11:26].

Respublikamızda sanaat geografıyası boyınsha alıp barılǵan izertlewler kólemi de ádewir keń. Sanaat geografıyasındaǵı ilimiy izleniwler tiykarınan eki, bir-birin tolıqtıratuǵın baǵdarlarda alıp barılıwın tán alıw kerek. Birinshi "tarmaq-aymaq" baǵdarı bolıp, onda kóbirek tarmaqlardıń analizi, olardıń aymaqlıq shólkemlestirilwine úlken itibar qaratılса, ekinshi "aymaq-tarmaq" baǵdarında aymaqqa, anıǵıraǵı sanaat geografıyasınıń rayonlardaǵı jaǵdayı úyreniledi [11, 12]. Bul baǵdarda S.Haydarov, H.Mirzaahmedov, L.Erdonov, L.Qarshiboeva, D.Ruzmetov, Sh.Juraev, E.Urolov hám basqalar ilimiy jumıs alıp bargan. Házirgi waqıtta sanaat geografıyası qalalar geografıyası hám urbanizaciya, xalıq geografıyası, xalıqqa xızmet kórsetiw tarawları geografıyası hám basqalar menen úziksiz baylanısta kóriwdi talap etedi. Xalıqtıń jaqlasıwı, xalıqqa xızmet kórsetiw, sociallıq tarawlar geografıyasınıń rawajlanıwında nemec alımı V.Kristallerdiń xızmetleri úlken. Ol xalıqtıń aymaqlıq tarqalıwı hám jaqlasıw máselelerin úyrenip, "oraylıq orınlar" ideyasın jarattı hám bul ideya xalıqqa xızmet kórsetiw tarawları geografıyasında ilimiy izertlewler alıp barıwda úlken ilimiy áhmiyetke iye boldı.

Bul ideyalardı sın kózqarastan úyreniw hám olardı ámeliyatqa engiziw milliy ekonomikanıń bazar

qatnasıqlarına ótiw dáwirinde jaqsı nátiyjeler beredi. Respublikamızda da kóp jıllıq ilimiy izertlewler nátiyjesinde ekonomikalıq hám sociallıq geografiyanıń bir qatar baǵdarları qalıplesti hám rawajlanıp barmaqta. Bul boyınsha Ózbekstanda dáslep xalıq geografiyası, qalalar geografiyası hám urbanizaciya máselelerin úyreniwge kóbirek itibar qaratılǵan bolsa, házirgi kúnde sociallıq tarawlar geografiyasında ilimiy jumıslar alıp barılmaqta. N.Komilovnıń nozogeografiya boyınsha, A.Qayumovtıń jinayatshılıq geografiyasına tiyisli izertlewleri, sonday-aq, M.Nazarov, H.Nazarova, M.Mamajanov, M.Usmonov, M.Xamroev, B.Mahmudov, X.Obloqulovlardıń ilimiy jumısları da kóbirek sociallıq geografiyaǵa tiyisli.

Tallawlarǵa qaraǵanda, ekonomikalıq hám sociallıq geografiyada kóbirek awıl xojalıǵı geografiyası, xalıq geografiyası, qalalar geografiyası hám urbanizaciya, sociallıq geografiya sıyaqlı tarmaqları boyınsha ilimiy izleniwler alıp barılǵan.

Úyreniwler sonı kórsetedi, dáslepki agrogeografiyalıq izertlewler sol dáwir kózqarasınan, yaǵnıy mámleket ekonomikasınıń bir tárepleme, tek ǵana paxta shiyki zatın jetkerip beriwge baǵdarlanǵanlıǵı menen baylanısqan bolsa, xalıq geografiyasın úyreniw baǵdarındaǵı ilimiy jumıslarda tiykarınan miynet resursları máselelerine itibar qaratılǵan. Sonıń menen birge, aldınǵı kópshilik izertlewler aymaqlıq kólemi boyınsha makrogeografiyalıq kóriniste, yaǵnıy úlken aymaqlar kóleminde alıp barılǵan. Máselen, O.Ata-Mirzaev Ózbekstanda qala orınları hám urbanizaciya procesiniń geografiyası, xalıqtıń sociallıq-geografiyalıq sistemaların izertlegen, A.Qayumov pútkil Ózbekstan miynet resursları hám mámleketimizdegi demografiyalıq jaǵdaydı úyrengen. A.Salievtiń dáslepki ilimiy jumısları bolsa Orta Aziya awqamlas respublikalarında xalıqtıń jaylasıwı, qalalardıń rawajlanıwı hám urbanizaciya processlerin izertlewden ibarat bolǵan.

Búgingi kúnge kelip ekonomikalıq hám sociallıq geografiyalıq izertlewlerde iri masshtablı, mikrogeografiyalıq izertlewler tereń mazmunǵa iye bolmaqta. Sol sebepli, kópshilik izleniwler wálayatlar, rayonlar, qala aglomeraciya misalında da alıp barılmaqta. X.Tursunov, J.Musaev, K.Gadoev, X.Amonov, S.Tashtaeva hám basqalardıń dissertaciyaalarında ayrıqsha qala, rayon yamasa qala aglomeraciya obyekt wazıypasın atqarǵan.

Ulıwma alǵanda, Ózbekstanda ekonomikalıq hám sociallıq geografiyalıq izertlewler tiykarınan eki baǵdarda evolyuciya tárizde rawajlanıp barǵan. Birinshi baǵdar ekonomikalıq geografiyalıq izertlewler tábiyiy sharayátqa

(tábiyat komponentlerine) awıl xojalıǵı kózqarasınan baha beriwden baslanıp, házirgi waqıtta óndiris kúshlerin jaylastırıw hám regionallıq siyasatqa shekem bolǵan birneshe basqıshlardan ibarat [12].

Sociallıq geografiyalıq izertlewler sanalǵan ekinshi baǵdarda dáslep ayırım aymaqlar xalıq, tábiyiy háreketi, miynet resursları sıyaqlı ilimiy jumıslarǵa ústinlik qaratılǵan bolsa, xalıqqa xızmet kórsetiw, rekreaciya hám turizm geografiyasına da itibar qaratılmaqta. Ekonomikalıq geografiyalıq izertlewlerdiń derlik barlıq basqıshları sheńberinde óz aldına, arnawlı ilimiy jumıslar alıp barılǵanlıǵın tán alıw kerek, biraq sociallıq geografiyalıq izertlewlerdiń taza sociallıq baǵdarında ele óz sheshimin kútip atırǵanları kóp. Máselen, din (konfessiya) geografiyası, úrp-ádetler, kóshpes mülk geografiyası, geopsixologiya boyınsha tiyisli ilimiy izleniwler alıp barılıwı talap etiledi.

Sonıń menen birge, mámleketimizde endi qalıplesip atırǵan ekonomikalıq hám sociallıq geografiyanıń jańa siyasiy geografiya baǵdarı óz ishine áskeriy geografiya, geokonfliktologiya, elektoral geografiya, hákimshilik-aymaqlıq dúzilisler geografiyası, etnosiyasiy geografiya hám basqalar boyınsha házirshe izertlew jumısları alıp barılmaǵan hám jaqın jıllarda usı baǵdarlardaǵı izertlewlerdi kúsheytiw zárúr.

Alıp barılǵan ilimiy izleniwler aymaqlar dárejesinde analizlendenge, Tashkent, Fergana oypatlıǵı hám Qubla Ózbekstan wálayatların ekonomikalıq-sociallıq geografiya páninde salıstırmalı jaqsı úyrenilgen aymaqlar qatarına kirgiziw múmkin. Házirgi waqıtta Jizzax hám Nawayı wálayatları boyınsha ekonomikalıq hám sociallıq geografiya baǵdarı boyınsha dissertaciya izertlewler házirge shekem az orınlanǵan. Samarqand, Sırdarya, Buxara, Xorezm wálayatları hám de Qaraqalpaqstan Respublikası ortasha dárejede úyrenilip kiyatırǵan aymaqlar qatarına kiredi.

Juwmaq. Ótkerilgen izertlewler sonı kórsetedi, kópshilik pánlerdiń qalıplesiwı hám rawajlanıwına jámiyette júz berip atırǵan sociallıq-ekonomikalıq waqıyalarardıń tezlik penen waqıt dawamında úziksiz ózgerip barıwı tikkeley tásir etedi. Ózbekstan sharayatında ekonomikalıq hám sociallıq geografiyalıq izertlewlerdiń tiykarǵı bes baǵdarında ámelge asırılǵan, olar boyınsha ilimiy izlenisler alıp barǵan. Solay etip, ekonomikalıq hám sociallıq geografiya birden payda bolmaǵan. Onıń ilim sıpatında qalıplesiwı hám rawajlanıwı jámiyet rawajlanıwınıń aymaqlıq táreplerine baylanıslı bolǵan ózgerisler menen belgilengen.

Ádebiyatlar

1. Soliev A.S. Iqtisodiy geografiya: nazariya, metodika va amaliyot (Tanlangan asarlar). Monografiya. – Toshkent: «Kamalak», 2013. 227-b.
2. Столбов В.А., Шаригин М.Д. Введение в экономическую и социальную географию. – Пермь: 2006.
3. Социально-экономическая геграфия: понятия и термины. Словарь-справочник. Отв.ред. А.П.Горкин – Смоленск: «Ойкумена», 2013.
4. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – Москва: «Мысль», 1983.
5. Доманский Р. Экономическая география: динамический аспект. Пер. с польского. – Москва: «Новый хронограф», 2010.
6. Abdalova Z.T., Tojjeva Z.N. Iqtisodiy geografiya. – Toshkent: «Iqtisod-moliya», 2013.
7. Soliev A. Hududiy majmualarning nazariy asoslari. – Toshkent: Universitet, 2007.
8. Soliev A., Axmedov E.A., Maxamadaliev R.Y. va b. Mintaqaviy iqtisodiyot. O'quv qo'llanma. –Toshkent: Universitet, 2003.
9. Qurbonov Sh. Kichik hududlar ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi. – Toshkent: «Mumtoz so'z», 2013.
10. Soliev A., Ahmadaliev Yu., Mamatqulov N. O'zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining rivojlanishi. // O'zbekistonda geografiyaning dolzarb muammolari. – Samarqand: 2009.
11. Soliev A. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani shakllanishining uch asosiy manbai, uch tarkibiy qismi va uning predmetiga uch xil yondashuv. // O'zbekiston Geografiya jamiyati axboroti, 40-jild. – Toshkent: 2012.
12. Soliev A., Qarshiboeva L. Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari. – Toshkent: «Ziyo», 1999.

REZYUME. Maqolada O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy va ijtimoiy-geografik tadqiqotlarning shakllanishi va rivojlanishi ko‘rib chiqiladi. Unda asosiy e‘tibor iqtisodiy va ijtimoiy-geografik tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari va ularning evolyutsion o‘zgarishlariga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается становление и развитие экономических и социально-географических исследований в Республике Узбекистан. Уделяется внимание основным направлениям экономических и социально-географических исследований и их эволюционным изменениям.

SUMMARY. This article examines the formation and development of economic and socio-geographical research in the Republic of Uzbekistan. It focuses on the main areas of economic and socio-geographical research and their evolutionary changes.

RESPUBLIKA IQTISODIY RAYONLARI SANOATI IXTISOSLASHUVINING UMUMIY JIHATLARI

D.R.Ro‘zmetov – *geografiya fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim*

Xorazm Ma‘mun akademiyasi

F.M.Komilova – *tayanch doktorant*

Urganch davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: iqtisodiy rayon, sanoat ixtisoslashuvi, diversifikatsiya, modernizatsiya.

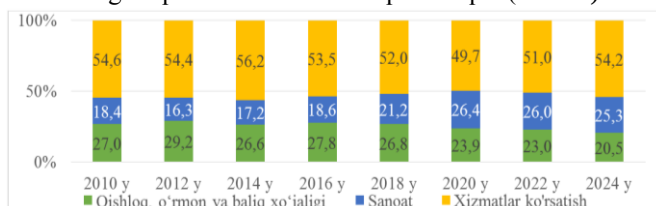
Ключевые слова: экономический район, промышленная специализация, диверсификация, модернизация.

Key words: economic district, industrial specialization, diversification, modernization.

Kirish. Mamlakatlarda sanoat ishlab chiqarish evolyutsion yo‘l, ayrim hollarda, inqilobiy o‘zgarishlar bilan taraqqiy etadi. Qulay iqtisodiy geografik o‘ringa ega mamlakatlarning ayrimlari N.Kondratevning bir yoki bir necha siklini sakrab o‘tib rivojlangan davlatlar qatoriga kirishi mumkin. Ammo, O‘zbekistonga o‘xshash transport geografik o‘rni noqulay va bozor munosabatlariga yaqinda qadam qo‘ygan davlatlar iqtisodiyoti, jumladan sanoatini rivojlantirishda taraqqiy etgan jahon mamlakatlari iqtisodiy modellari eng maqbul taraflarini tanlagan holda milliy modelni yaratishni talab etadi.

Ishning maqsadi va vazifalari. Respublika sanoatining yirik hududiy tuzilma-rayonlar darajasida tashkil etilishi, ixtisoslashuvining bozor munosablari sharoitida turlanishi, rivojlanish tendensiyalariga umumiy baholash. Maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar ko‘zlangan: 1) ixtisoslashgan sohalar tarmoq tarkibi rivojlanishi; 2) energiya ishlab chiqarish sikllari taraqqiyotini tavsiflash va xulosalar chiqarish.

Asosiy qism. O‘zbekistonda sanoati 1991-1997-yillarda bazaviy mavjud sanoat tarmoqlarini rivojlantirildi va ayrim noan‘anaviy sanoat tarmoqlariga, masalan avtomobilsozlikka, asos solindi, ishlab chiqarishi 1997-yilga kelib 1990-yilgi ishlab chiqarish hajmini tikladi. 1997-2001-yillarni qamrab olgan ikkinchi davrda sanoat siyosati yoqilg‘i-energetika, kimyo sanoati va og‘ir sanoatning ayrim tarmoqlarida zamonaviy korxonalar barpo etishga qaratildi. 2002-yildan 2016-yilgacha bo‘lgan davr sanoatning turg‘un davri sanaladi, bazaviy tarmoqlarda ishlab chiqarishning turg‘unlashuvi va fondlarning eskirish sanoat ishlab chiqarishida yaqqol o‘zgarishlar yasamadi. Nisbatan sanoat ishlab chiqarishining «B» guruhiga kiruvchi tarmoqlar, xususan, to‘qimachilik, trikotaj-tikuv va oziq-ovqat, ya‘ni qishloq xo‘jalik xomashyosini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari rivojlandi. 2016-yildan sanoat tarmoqlarida amalga oshirilgan modernizatsiyalash hamda yangi quvvatlarni ishga tushirish evaziga, soha tez sur‘atlarda rivojlana boshladi. Xususan, 2016-2025-yillar oralig‘ida sohaning YaIM dagi hissasi salkam 7 foizga ortib YaIM ning ¼ qismi sanoatda hosil qilinmoqda (1-rasm).

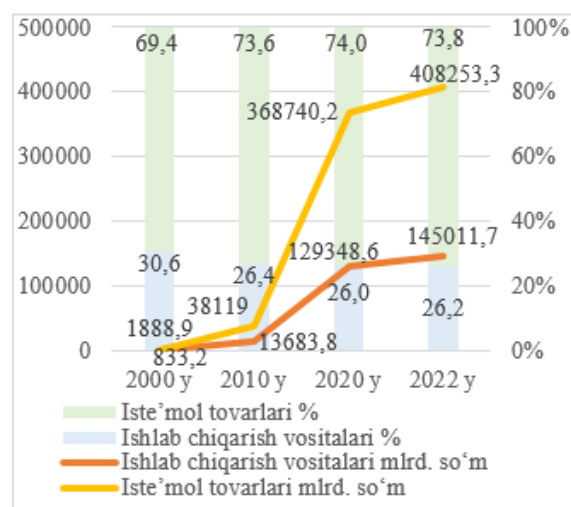

1-rasm. 2010-2023-yillarda respublika YAIM tarkibi.

Manba: O‘zR statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari.

Mustaqillikka erishish arafasida O‘zbekiston sobiq Ittifoq respublikalari orasida aholi jon boshiga iste‘mol mahsulotlari ishlab chiqarish bo‘yicha 13-o‘rinni egallagan, Toshkent, Zarafshon, Farg‘ona iqtisodiy rayonlarida respublika sanoatining 70-80 foizi mujassamlashgan. Sanoat salohiyati past Quyi Amudaryo, Mirzacho‘l va Janubiy iqtisodiy rayonlari asosan yengil va oziq-ovqat sanoati, qisman tog‘-kon sanoati majmulari rivojlangan [1, 3, 4]. Shu bois, mustaqillik yillarida respublikada sanoatni diversifikatsiyalashga – iste‘mol mahsulotlarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratildi. Ushbu sa‘y-harakatlar natijasida respublikada iste‘mol mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi bir necha marta o‘tdi. Xususan 2010-2022-yillar oralig‘ida iste‘mol mahsulotlari ishlab chiqarish 10,6 martadan ortiq o‘tdi (2-rasm). Ushbu hol respublikada boy oziq-ovqat va yengil sanoati xom ashyosi bazasi bo‘lishi qatori mashinasozlik va boshqa tarmoqlarda noozuqa iste‘mol mahsulotlari miqdorining ham ortib borishi bilan bog‘liq.

Respublikada hozirgi kunda keng assortimentdagi qandolat, go‘sht, meva va savbzavot konservalari va mahsulotlari qatori, kiyim-kechak, maishiy texnika kabi tovarlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan. Bunda iste‘mol mahsulotlari xorijdan keltirilgan xomashyo hamda butlovchilar asosida ham ishlab chiqarilmoqda.

A